

Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn'de Fiil Yapımı*

Berat KUL**

Öz

Türkçe, yapı bakımından sondan eklemeli dillerdendir. Yeni kelime oluşturmak için oldukça fazla ek bulunmaktadır. Bu eklerle sınırsız sayıda yeni ve anlamlı sözcük türetmek mümkündür. Bu da Türkçenin yeni kelime türetmedeki gücünün ne denli yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, yeni bir sözcük türetmek için yapım ekleri oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkçedeki eklerin görev ve işlevlerini anlayabilmek için tarihi dönemlerden günümüze kadar ulaşan metinlerin ayrıntılı dil incelemesinin yapılması gerekmektedir. Günümüz Türkçesi ile ilgili birçok sorunun yanıtı da bu dönem metinlerinin etraflıca incelenmesiyle açıklığa kavuşacaktır. Bu makalenin hazırlanmasındaki amaç da eski Anadolu Türkçesine ait bir eseri daha tanıtmak ve bu yolla günümüz Türkçesinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Detaylı dil incelemesi yapılan çalışmaların artması dilin tarihi seyrini gün yüzüne çıkartacak ve güncel halini daha da etkin hale getirecektir. Bu makalede fiiller, yapım morfolojisi bakımından incelenmiş olup isimden fiil yapan ve fiilden fiil yapan ekler olmak üzere iki ana başlığa ayrılmıştır. Çalışmada fiille ilgili kısa bir giriş yapıldıktan sonra tespit edilen ekler alt gruplar halinde incelenmiştir. İnceleme sırasında bazı eklerin kullanım sıklığının fazla bazılarının ise seyrek olduğu tespit edilmiştir. Hatta bazı eklere tek örnekte rastlanmaktadır. Elde edilen veriler ışığında eklerin genel özellikleri kısaca belirtilmiş ve tespit edilen her bir ekin incelemeye konu olan eserdeki tanıklarına başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fiil, yapım eki, Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn.

Verb Formation in Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn

Abstract

Turkish is one of the agglutinative languages in terms of structure. There are many suffixes to create new words. It is possible to derive an unlimited number of new and meaningful words with these suffixes. This shows how powerful Turkish is in creating new words. In this context, derivational suffixes have a very important place in deriving a new word. In order to understand the duties and functions of suffixes in Turkish, it is necessary to conduct a detailed linguistic analysis of the texts that have survived from historical periods to the present day. The answers to many questions about today's Turkish will become clear by thoroughly examining the texts of this period. The purpose of preparing this article is to introduce another work from ancient Anatolian Turkish and thus contribute to the understanding of today's Turkish. The increase in studies on detailed language analysis will reveal the historical course of the language and make its current state more effective. In this article, verbs are examined in terms of construction morphology and are divided into two main headings: suffixes that make verbs from nouns and suffixes that make verbs from verbs. In the study, after a brief introduction about the verb, the identified suffixes were examined in subgroups. During the review, it was determined that some supplements were used more frequently and some were used less frequently. Some suffixes are even found in a single example. In the light of the data obtained, the general characteristics of the appendixes were briefly stated and the witnesses of each identified appendix in the work subject to examination were consulted.

Key Words: Verb, suffix, Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn.

Giriş

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede sözcüklere çeşitli ekler getirilerek onlardan yeni ve anlamlı kelimeler türetilir. Bu kelimeler, gelen ekin özelliğine göre isim ya da fiil olarak kullanılır.

"Ad veya eylem kök ve gövdelerinden yapım ekleriyle elde edilmiş, kökü oluşturan ad veya eylemle ilgili yeni bir bilginin adı olarak doğan eylemlere"¹ türemiş fiil/eylem denir. Türemiş fiiller ya bir isme getirilen çeşitli eklerle birlikte fiil ya da fiillere getirilen çeşitli eklerle birlikte farklı bir anlamda kullanılan yeni bir fiil olarak kullanılır.

Hacıeminoğlu, Türk dilinin gerek kullanılış şekilleri ve ifade imkânı gerekse çeşit ve sayı itibarıyla fiil bakımından zengin bir dil olduğunu vurgulamakla birlikte kök fiillerin dilimizde sınırlı olduğu üzerinde durmaktadır. Ancak Türkçenin yeni kelimeleri türetmede elverişli olması, bu sınırlılığın ortadan kaldırmaktadır².

Bugün konuşmakta olduğumuz Türkiye Türkçesinin temeli, Oğuzların ilk yazı dili olan eski Anadolu Türkçesidir. Günümüz Türkçesi ile ilgili birçok sorunun yanıtı bu dönem metinlerinin etraflıca incelenmesine bağlıdır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde yazılmış metinlerin dili farklı birçok bilimsel çalışmaya malzeme olmuştur. Dönemle ilgili bilim çevreleri tarafından gramer

* Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan *Kitâbu Adâbu't-Tâlibîn (Tenkitli Metin-Fiil-Dizin)* adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., berat280@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4069-0803>

¹ Karaağaç 2013, 808.

² Hacıeminoğlu 2016, 37.

çalışmaları ve özellikle yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmaktadır. Bu çalışmalar dönemin dil özelliklerinin aydınlatılmasına ışık tutmaktadır.

Yusuf bin Sultânşah bin Muhammed el-Kastamonî tarafından H. 900 (1495) yılında kaleme alınan Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn zengin fiil varlığıyla dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu çalışmada Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn'de tespit edilen fiiller yapım ekleri bakımından incelenmiştir. Çalışmada türemiş fiiller; isimden türemiş fiiller ve fiilden türemiş fiiller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır³.

1. İsimden Türemiş Fiiller

İsimden fiil yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan ekler olup isim gövdelerinden fiil yapımında az kullanılmakta ve daha çok isim köklerinden fiil yapmaktadırlar. Bu eklerin ayrı ayrı işlevleri olmayıp hepsinin ortak işlevi isim soylu sözcükleri fiilleştirmektir⁴. Bu eklerle türetilen fiillerin en belirgin özelliği, eklendikleri isim kök ve gövdelerine '*olma, oluş bildirme*', '*yapma, yapış bildirme*' anlamı katmalarındır⁵.

{+A-}

Genellikle isim köklerine gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Tekin, {+A-} ekinin daha çok geçişsiz fiil yapımında kullanıldığını belirtmektedir⁶. Ergin, bu ekin isimlerden “yapma ve olma” anlamını ifade eden fiiller türettiğini belirtmektedir⁷. Bu ekin tarihi Türk lehçelerinde *yaş+a-* “yaşamak, ...yaşında olmak”⁸; *at+a-* “çağırarak, seslenmek”⁹; *aş+a-* “yemek yemek” (DLT.III. 253); *til+e-* “dilemek”¹⁰; *bez+e-* “süslemek, nakış yapmak”¹¹ gibi örneklerine rastlanmaktadır.

İncelemeye konu olan eserde {+A-} eki ile türetilen fiiller şunlardır:

beñze- <benze- (beniz ‘yüz rengi’+ e) <*meng(i)z+e- KT, Uyg. men(i)zet-, DLT. mengze- KBS.132
anuñ mişâli şol yemişe beñzer ki (U.26^b)

beze- OT. beze<bedze- <bed(i)z+e- KBS.137; <bedze:- <bediz ‘süs, resim, nakış’ +e- EDPT.310/390
taşını kalay ile bezerler (U.171^b)

dile- <til+e- KBS.284

Haq Ta ‘âlâ diledi ki... (U.4^b)

döşe- =ET. töşe-‘yatak yatmak, sermek’ (KT., Uyg., DLT) <tö:ş+ē- KBS.304

kaçan secde eyleseñ [U.87^b] yüzüñi yere döşe... (U.87^b)

i(e)sne- =ET., OT. esne- (DLT) <es- ‘germek’ + ne- KBS.342; <esin ‘nazikçe üfleme’ < es(i)n+e- < esne:- EDPT.249

İsnedügi vaqtın cehd ide ağızın açmaya (U.209^b)

kıyna- =OT. kıyın-, kıyna-(DLT), kıyna- (KB) [<?*kay-(i)n-a-] KBS.485; <kayın- (*kañ-) -a- EDPT.678

tâ kim kıynaya cüşa gele ve anı melâmatlık çomçası-y-ıla sıvar (U.42^b)

oyna- =ET. oyna- ~OT. oyna- <*öyün+a- KBS.642; <oynun+a- EDPT.275

namâz kıılırken şakalın oynadı (U.88^a)

uğra- =ET., OT. oğra- < oğ(u)r ‘bir işte imkan ve fırsat; vakit, zaman’ (DLT) +a- KBS.959; < uğ(u)r+a- EDPT.91

İbrâhîm Edhem Mekke’ye giderken yolu Bâdye’de zâtü’l-ırka uğradı (U.235^a)

şına- =ET., OT. sına- <sî- ‘bozmak; kırmak, yenmek’ + -n ‘gözlem, deneme’ +a- KBS.768; <sına:- (sı:na:-) <sın ‘gözlem, tecrübe’ +a- EDPT.835

çün şınadum (U.182^b); *Dilerem-ki senüñ kuvvetüñi şınayam* (U.201^a)

yarlıga- =ET. yarlıka-, yarlıgka- <*yâ-r+lığ ‘emir, hakanın buyruğu’ + [k]a- KBS.1077

imdi ulu günâhları kimesne yarlıgamaz, illâ ulu tañrı yarlıgar (U.34^b)

³ Çalışmada tespit edilen kelimelerin kökenleri hakkındaki bilgiler için Gülensoy’un “Köken Bilgisi Sözlüğü” ve Clauson’un “An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish” adlı eserleri kaynak olarak kullanılmıştır.

⁴ Ergin 2009, 230.

⁵ Korkmaz 2009, 110.

⁶ Tekin 2016, 84.

⁷ Ergin 2009, 231.

⁸ Tekin 2016, 84.

⁹ Gabain 2007, 48.

¹⁰ Gabain 2007, 48.

¹¹ Haceminoğlu 2013, 148.

{+(A)l-}

Bu ek çok nadir kullanılan bir ektir. Oluş bildiren¹², sıfatlardan ve isimlerden geçişsiz fiiller¹³ türeten bir ektir. İşleklik sahası bakımından pek geniş olmayan bu ek, *-al-*, *-el-* ekinin bir eşidir. Bu ek gibi, sıfatlardan olma ifade eden fiiller yapar¹⁴. Kitābu Ādābu't-Tālibin'de bu ekle türetildiği tespit edilen fiiller şunlardır:

çoğal- <çok+al- KBS.247

muraqqa' -püş çoğaldı (U.230^b)

göne(ü)l- <?gön+ (e)l- {yön[+el-]} KBS.1166

dükenmez yola göneldüm elüm boş (U.12^a)

taral- =ET., OT. taru- (DLT; EUTS, 227) <*tār+böl- / tārık- KBS. 267 +l-

şeytān sirāyet idecek yirlerini açlıg-la taraldı (U.242^a)

toğrul- =ET., OT. toğru ~toğrı KBS.292 +l-

...belüni ol-kağar toğrult her üzvuñ mekānn bulsun... (U.87^a)

yücel- <yüce +l- KBS.1187

yücele hazretinde 'izz u cāhuñ (U.128^b)

{+(A)r-}

Hem geçişli hem de geçişsiz fiil türeten bir ektir. Çok sık kullanılmamakla birlikte incelemeye konu olan eserde sekiz kelimedede bu ek görülmüştür. Kitābu Ādābu't-Tālibin'de bu ekle türetildiği tespit edilen fiiller şunlardır:

belür- <*bel+gü+r- KBS.130; <belgü:+r- EDPT.341

ve nişānları belürmez oldı (U.135^a)

karar- <kara+r- KBS.466

anuñ kalbi kararımıñdı zulmet-le (U.31^a)

kırtar- =ET. (Uyg.) kırtğar-, kıtar- [<*kırt 'selamet' + ğar- 'bir şeyi diğerine birleştirmek' öğ] KBS.575; < kırt-ar- (*kurt-(ğ)ar-) kurt-(ğ)ar- EDPT.649

beni āhıret 'azābından kırtar (U.35^a)

götür- =OT. kötür- (DLT) <?Uyg. *köt 'yüksek, yukarı, yükseklik, seçkin; kişi adı' (İKPÖ, 197 + -ür- KBS.38; <kötür- EDPT.706

...andan elin götürdi üç kez éyitdi (U.65^a)

şarar- =ET., OT. sarğar- (EUTS, 197; DLT) <ET, OT. *sarıg [>sarı] 'sarı' +ar- KBS.735

ol gökcek cemāl şararımıñ ve endāminuñ derisi kurumıñ (U.46^a)

şıvar- <*suw 'su' +a- KBS.774 -r-; Su:v <suvğar- <su(i)var- ğø EDPT.786

anı melāmatlıq çomçası-y-ıla şıvar (U.42^b)

süpür- =ET. sipi(/ü)r- ~OT. süpür- <*sü(i)p 'çöp'+ür- KBS.822; <sipir- (-i/-ü-, -p/-b-) EDPT.791

süpür çārub-ıla gönülün evini (U.177^b)

yaşar- <ya-ş²+(a)r- KBS.1084

bu ağaçlar yaşarurlar nār-ıla (U.54^a)

{+DA-}

Seyrek kullanılan bir ektir. Yansıma sözcüklerden geçişsiz, diğer isimlerden geçişli fiil türetir¹⁵. Bu ekin çalışmaya konu olan eserde yansıma sözcüklerden fiil türettiği örneklere rastlanmamıştır. Sadece iki kelimedede isimden fiil türettiği tespit edilmiştir:

alda- <al+ta- (al 'kurnazlık, hile' EDPT.120 +ta-); <OT. al 'hile' +da- KBS.65

görüp aldanıñlar işbu hayāli (U.90^b)

iste- =ET. istā- ~ iztā- ~OT. iste-'istemek, arkasına düşmek, aramak' <*iz+de- KBS.440; <iz+te- (iz 'ayak izi, işaret' EDPT.277 +te-) <izte:- EDPT.282 ; <iste- EDPT.243

melik-i ta'ālā ki birine on vireyim diyü istedi (U.194^b)

¹² Hacıeminoğlu 2016, 245.

¹³ Gülsevin 2017, 130.

¹⁴ Ergin 2009, 231.

¹⁵ Gülsevin 2017, 130.

{+eT-}

Seyrek kullanılan bir yapım ekidir¹⁶. Kitâbu Âdâbu't-Tâlibin'de bir kelimedede tespit edilmiştir: **gözet-** =ET., OT. közet-, küzet- (EUTS, 125; DLT) <*küza- 'göz kulak olmak, beklemek, kollamak' +d- KBS.390

*ve birbirinüñ yedügin **gözetmeye** ki **hâzret-i rasûl** buyurur (U.223^a)*

{+irge-}

Eskiden beri işlek olmayan bu ek bir türlü benzerlik anlamı (gibi saymak, gibi davranmak) taşıyan¹⁷ fiiller türetir. Bu ek çalışmaya konu olan metinde bir sözcükte tespit edilmiş olup geçişli fiil yapmıştır: **esirge-** =ET. isirgâ- ~ésirgê- <âs+irKâ- [yad+irga] esirke- (DLT, KB) KBS.341; <*es+(i)rge- EDPT.252

***Esirge** luţf idüben ben esîri (U.206^b)*

{+kIr-}

Bu ek genelde doğadaki sesleri taklit yoluyla ifade etmeye yarayan fiiller¹⁸ türetir. Çalışmaya konu olan eserde bu ek ile türetilen altı adet sözcük tespit edilmiştir:

aḥsur- <askur- [askur-] ~*asur- DLT <*âs+ kIr- KBS.60

*...rûḥ dimağa indügi vaḥtın Âdem **aḥsurdı** (U.76^b)*

kıgır- <kî 'yansımâ' +kır- KBS.506

*ḥizmete [U.33^b] **kıgırılmaz** ve teni nâ-pâk olan münâcâta yaḳîn gelmez (U.33^b)*

öksür- <*ö:s 'yansımâ' +KIr- [sk/</ks/ göçüşme] KBS.657

*'ya' nî **öksüre** ve ayaḳlarını yire ura... (U.83^b)*

sümkür- <*sIm 'yansımâ' +kür- KBS.819

*ve saḡ eli-y-ile **sümkürmeye** (U.84^a)*

tükür- =OT. *tû+w[~y/p] 'yansımâ' +kür- 'yansımâ isimden fiil yapan ek'

*mescid içinde **tükürmeye** (U.114^a)*

üfür- <û+f+[K]Ir- KBS.987

*...eline **üfürürdi** (U.80^a)*

{+IA(n)-}

Her türlü isme gelebilen bu ek, Türkçenin en işlek yapım eklerinden bir tanesidir. Bu ek, eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır. Eklendiği isimlere 'olma, yapma' anlamı kazandırmaktadır¹⁹. Gabain, bu ekın sınırsız kullanıma sahip olduğunu belirtmektedir²⁰. Bu ek ile yapılan fiiller, mana, mahiyet ve yön bakımından da çok çeşitlidir. Hacıeminoğlu, bu ekle ilgili "Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller" adlı kitabında şu çıkarımlarda bulunmuştur²¹:

a. Etken- geçişli fiiller:

- İsmın ifade ettiği nesne veya vasfı diğer bir nesneye atfeden fiiller: arı 'temiz' arı-la- 'temize çıkarmak, temiz saymak'

- İsmın ifade ettiği nesne veya vasfı ortaya koyan, meydana getiren yahut sağlayan fiiller: anuk 'hazır' anuk-la- 'hazırlamak'

- İsmın ifade ettiği nesne yahut bir şey için yahut bir şeye karşı kullandığını bildiren fiiller: adım 'adım' adım-la- 'adımlamak'

- İsmın ifade ettiği nesne veya vasfı başkasına kazandırmayı bildiren fiiller: boya 'boya' boya-la- 'bir şeye boya sürmek'

- İsmın ifade ettiği nesneyi başka bir şeye katmayı bildiren fiiller: tuz 'tuz' tuz-la- 'tuzlamak'

- Zaman isimleriyle o zamanı geçirmeyi yahut o zamana ulaşmayı bildiren fiiller: akşam 'akşam' akşam-la- 'akşamlamak'

b. Oluş bildiren geçişsiz fiiller

arık 'zayıf' arık-la- 'zayıflamak'

c. Taklidî fiiller:

¹⁶ Gülsevin 2017, 131.

¹⁷ Banguoğlu 2000, 213.

¹⁸ Hacıeminoğlu 2016, 256.

¹⁹ Ergin 2009, 230.

²⁰ Gabain 2007, 49.

²¹ Hacıeminoğlu 2016, 257-261.

hav-la- 'köpek ürümek'.

EAT sahasında da yaygın olarak kullanılan bu ek, incelemeye konu olan eserde aşağıdaki isimlere gelerek onları fiilleştirmiştir:

'aceble- 'aceble- <'aceb 'hayret, gariplik, şaşılacak iş'(OTAL.6) +le-
atamı **'aceblerem ki yigirmi yıl beni besledi** (U.211^a)

ağla- ET. ıgla- Uyg. yıgla- KBS.56; (<ıg(yıgı)+la-) EUTG.571; <*ıg+ <ıg+la- EDPT.85
yâ 'Ömer! Niçün **ağlarsın?** (U.34^a)

añla- <ET. añla- [<*añ 'düşünce, idrak anlayış'+la-]; OT= Añla- (DLT, KB) KBS.71; EDPT.186
ne hoş **añladuñ** (U.245^a)

bağışla- <bağış 'bağışlamak işi ya da biçimi'+la- KBS.104
iy oğul! Ben saña **hağkumı bağışladum** (U.200^a)

bağla- =ET., Uyg., OT. bā- (DLT) <*bā- (T. Tekin; J.Hamilton) + -bağ+la-ğ+la- KBS.104
tamām bel **bağlayalar hizmetine** (U.30^b)

başla- =OT. başla- (DLT) <baş+la- KBS.120
tā ki ol **şecereden nar-ı 'ışık zühür bulmağa başlar** (U.54^a)

beliñle- =OT. (KB) belin 'korku' +le- KBS.130
mārgir vardı-ki **üzerinden örtüsünü gidere, ejde[r]hā beliñledi ve kızgurdı** (U.207^b)

besle- EAT: bésle- <bes(i)+le- KBS.134
yigirmi yıl beni **besledi** (U.211^a)

boğazla- boğazla (< boğaz 'boğaz' =Uyg. boğuz ~OT. boğaz~ boğ(u)z (DLT) KBS.156) +la-
fülān aracığı **hāli bulduğ, boğazladuğ** (U.185^a)

çatla- = *çatla- (DLT) <*çat(i) 'yansıma' +la- 'el şaklatmak' KBS.224
mescid içinde **tükürmeye ve parmakların çatlatmaya** (U.114^a)

derle- =ET. (KT, Uyg.), OT. terle- <ter+le- KBS.885
hayā anuñ **üzerine gālib olup katre katre derledi** (U.6^b)

diñle- <diñ+le- <*tiñ 'ses, sada' +la- KBS.287; EDPT.522
...**kur ānı tamām okurdu, Cebrāil dinlerdi** (U.26^a)

edeb- <edeb 'iyi terbiye'(OTAL.203) + le-
ol **bakımdan dost baña 'itāb etdi ve beni edebledi** (U.235^b)

egele- <egele- <*ēke- (T. Tekin) KBS.320
andan bir **egeyi ile egeler** (U.32^b)

eyle- <ey+le- (e:d- 'üretmiş şey' EDPT.33 +le-); <*ed+le- KBS.351
dün ü gün **eyledüñse içtihadı** (U.125^b)

günüle- <küni 'kıskançlık' +le- 'kıskanmak' EUTG.587; <künilä- 'kıskanmak' (KTS.519; künile-
'kıskanmak' (HATS.364) < günü 'kıskançlık EATS.331' +le-

biliñüz ki Hağ Ta 'ālā kendü dostlarını kendüñün gayrından günüler (U.235^b)

gicele- =(Orh.) kiçā KBS.358 <gice+le-
ve ol **kişi mağfūr şabağlar ve mağfūr giceler** (U.18^a)

ışmarla- <ışpar (?) +la- EDPT.241-242
kābin **idüp kızını aña ışmarladı** (U.211^a)

işle- =OT. işle-~ışla- (DLT) <*iş+le- KBS.441
ve **dağı 'amel-i şāliḥ işledi** (U.34^a)

karşula- <karşı+la- KBS.471
Bilāl **ırdı, karşıladı** (U.145^b)

kucağla- <kuç- (a)k+la- KBS.563
Aḥmed'i **anası göricek kucağladı** (U.38^b)

kulağuzla- =ET., OT. kulabuz~kulavuz +la- KBS.507
sen-**dağı toğrı yola kulağuzlarsın** (U.17^a)

şabağla- <sabah+la-
ve ol **kişi mağfūr şabağlar** (U.18^a)

şakla- =ET. sakla-(n-) ~OT. sakla- 'korumak saklamak' <ET. sak 'özenli, dikkatli' +la-KBS.720; sakla-
< sak+la- EDPT.810

bu **günden yārına zaḥire şaklamaya** (U.148^b)

şıfatla- <sıfat+la-
Hağ Ta 'ālā nuñ **şıfatıdır ki kendüyi bunuñ-la şıfatlar** (U.78^b)

söyle- =ET. sözlâ, ~OT. söwle-, sözle(DLT) <sö-z+le- [\leq *sö-ð+(üg)+le-] KBS.809; <sö:z <sö:z+le- EDPT.863

hulkunı gökcek ide ve yumşak söyleye (U.108^a)

tañla- =ET. (Uyg.) tamız- ‘damlatmak’ EAT. damzur-< tam-ız-ur- OT. tam-(DLT); tamgır-, tamgür- ‘damlaya yazmak’ +la- KBS.265

tonına mâ’i müsta‘mel tañlamaya (U.83^b)

topla- <to-p+la- KBS.913

o nefsün señlerini toplayasın (U.177^b)

toyla- <toy+la- <toy’topluluk, şenlik, düğün’ EDPT.566 +la-

virüp gönül murādın toyladılar (U.55^a)

uğrula- =OT. oğrıla (DLT) <oğrı (/u)+la- KBS.960

şol kimesnedür ki namazından uğrulaya (U.93^a)

uyukla- <uyu-[-> uyku<udı-]+ k+la- KBS.980

ve yanında bir derviş uyuklasa anı ihfâ-y-ıla çeküp uyumağa komaya (U.211^b)

yarakla- <arak+la-

dağı nefsinüz nazar itsün-ki yarın-çun ne yarakladı (U.196^b)

yeñile- =OT. yañıla-(DLT) <yeni[<*<yangı]+le- KBS.1122

Ya‘nî şerî‘at kemisini yeñile ki bañr-i tariqat derindür (U.122^b)

yıyla- <yı:đ+la- Osm. yıyla- EDPT.890

zehî! Müslümânlar imâmı gül yıylar (U.187^b)

yükle- <yü-k(~d, đ/đ)- ‘taşımak’ +le- KBS. 1188

ve kendü yükini muşâhibinuñ üzerine yükletmeye (U.188^b)

Bu ekle yapılan bazı fiillerin doğrudan kendileri kullanılmayıp fiilden fiil yapım eki olan -n- ile birlikte kullanılanlar da bulunmaktadır. +lAn eki ile türetilen fiiller geçişsiz fiil²² özelliği taşırlar. Hacıeminoğlu, +lAn şeklinde türemiş olan eki ayrı bir ek olarak göstermeyip +lA eki başlığı altında birleşik ek olarak almıştır²³. İncelemeye konu olan eserde bu ekle türetilen sözcükler şunlardır:

bağlan- =OT. bağlan~boglan(DLT) <*bâ-g+la-n- KBS.105

şamusunuñ dilleri bağlandı (U.47^b)

boğazlan- <boğazla- < boğaz ‘boğaz’ =Uyg. boğuz ~OT. boğaz~ boğ(u)z (DLT) KBS.156 +la-n-

her birisi birer boğazlanmış kuş getürdi (U.185^a)

cezâlan- <cezâ+lan-

cezâlanmañ cehl-i zulm-ıla iy yâr (U.125^a)

depelen- =OT. töpüle- ‘başına vurmak, öldürmek(DLT) <te-p- [<OT. tö-p+ü] + -(e)le- KBS.881

iy atanuñ du‘âsı-y-ıla depelenmiş oğlı! (U.50^b)

diñlen- <OT.tin ‘nefes’ (DLT)+la-n- KBS.287

iki cihânda Hağ Ta‘âlâ seni diñlendürsin (U.38^b)

edeblen- <edeb+len-

anlaruñ edebi-y-ile ‘alâ kaderi’l-vus‘ edebledüm (U.11^b)

eglen- <egle-n- KBS.322

...eger bir dâ‘îrede on yıl eglene... (U.183^a)

eylen- <ey+le- (e:d-‘üretmiş şey’ EDPT.33 +le-n-); <*ed+le- KBS.351 -n-

saķıñıl perde eylenmegil anı (U.125^a)

fañırlan- <fañır+lan-

pes hażret-i rasül (‘as) fañrı ihtiyâr idüp fañır-ıla fañırlandı (U.144^a)

fi‘llen- <fi‘l+len-

naşib bulmağ isteyen kimesne gerekdür ki anuñ fi‘li-y-ile fi‘llene (U.106^a)

fitnelen- <fitne+len-

şeytân sizi fitnelendürmesün (U.52^b)

furū‘lan- <furū‘+lan-

andan her bir budağdan niçe budağlar furū‘landı (U.7^b)

gölgelen- =ET. köliğä (EUTS,115) ~OT. kölik ~kölikē ‘koyu gölge’ (DLT) <kö:- ‘toplanmak’ l+İg-e KBS.378 +len-

²² Gülsevin 2017, 132.

²³ Hacıeminoğlu 2016, 262.

- Hağ Ta'âlâ kıyâmet güninde 'arşı gölgesinde gölgelendirür* (U.85^a)
hul'atlan- <hul'at+lan-
*Ve bu mecmû'un ortasından nev'-i insânî **hul'atlandı*** (U.3^a)
- hicâblan-** <hicâb+lan-
*dağı tevbe çapusun anlardan **hicâblandırmazın*** (U.98^a)
- hizmetlen-** <hizmet+len-
*her ne-y-ise anı kendü **hizmetlenmeye*** (U.183^b)
- hulqlan-** <hulq+lan-
*anuñ hulqı-y-ıla 'alâ kaderi 't-tâka **hulqlanalar*** (U.66^b)
- ışlan-** <ıs+la- [<*suw+la-] KBS.420 -n-
*ol kadar ağladı-ki tonı **ışlandı*** (U.48^b)
- nürlan-** <nür+lan-
*eviñüzi **nürländuruñ*** (U.107^b)
- pârelen-** <pâre+len-
*yâ rasûlallah! Sizüñ fakrıñuza ziyâde yüregüm **pârelenür*** (U.198^a)
- paslan-** <ET. *bas KBS.688 +lan-
*şol demüre dönmişdür ki niçe zamân yer altında yatur, **paslanur*** (U.32^b)
- rızıklan-** <rızık+lan-
*Hağ Ta'âlâ sizi **rızıklandı**-y-dı* (U.210^a)
- şalâtlan-** <şalât+lan-
*anuñ şalâtı-y-ıla **şalâtlanurlar*** (U.23^b)
- sebeblen-** <sebeb+len-
*şavâb görürseñ bize şat-ki halâyıq birez **sebeblensünler*** (U.194^b)
- şifatlan-** <şifat+lan-
*pes buña rağbet idüp fakır şifâtı-y-ıla **şifatlanmak** gerekdür* (U.153^a)
- söylen-** =ET. sözlâ, ~OT. söwle-, sözle(DLT) <sö-z+le- [<*sö-δ+(üg)+le-] KBS.809; <sö:z <sö:z+le-
 EDPT.863 -n-
*gerekdür ki sözüñ hayırlısı olursa **söylene** olmazsa sükût ideler* (U.66^a)
- uğrulan-** =OT. oğrıla (DLT) <oğrı (/u)+la- KBS.960 -n-
*namâzdan nice **uğrulanur*** (U.93^a)
- yaraqlan-** ~OT. yarağ (DLT) <yara-ğ KBS.1070 +lan
*ol dere **yaraqlanmış**dur târik-i şalât-ıçun...* (U.98^b)
- yuvalan-** <yuva+lan-
*şadılgından yatdı, **yuvalandı** ve hây hây ağladı* (U.143^a)

{+n-}

Çok nadir kullanılan bir ektir. Gabain, bu ekin fiil tabanlarının bazılarında +⁰-n-'den yani +a- ekinin dönüşlülük şekliinden meydana gelmiş olabileceğini düşünmüştür²⁴. Genelde, sözcüğe 'yapmak' anlamı katan²⁵ bir yapım ekidir. İncelemeye konu olan metinde tek örnekte tespit edilmiştir:

begen- <begen-(<*beg+e-n-) 'bey gibi görmek' KBS.126
*bir éyüce cevâb ne yirden virem-ki sen anı **begenesin*** (U.2344^b)

{+rA-}

Genellikle yansıma sözcüklere gelerek onları fiil yapan ve çeşitli hareketleri tavsif eden fiiller²⁶ türeten bir ektir. Hacıeminoğlu, bu ekle türetilen filleri ekine köküne ayırmanın mümkün olmadığını, asıl anlam ifade edenin ek olduğunu ifade etmektedir²⁷. Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde kullanılan bu ek, günümüzde varlığını devam ettirmektedir. İncelemeye konu olan eserde şu sözcüklerde tespit edilmiştir:

ditre- =ET. titâ- ~titri- ~OT. titre-(DLT) <*ti: 'yansıma' +ti: 'yansıma'+re- KBS.901; <titre:- (?d-)
 EDPT.460

²⁴ Gabain 2007, 49.

²⁵ Eraslan 2012, 115.

²⁶ Hacıeminoğlu 2016, 226.

²⁷ Hacıeminoğlu 2016, 226.

havf galebe idüp ditredi (U.104^b)

kükre- =ET. kükrâ- ~OT. kükre- (DLT) <*kür 'yansıma' +kire- KBS.588; <kökre:- (g-)< kö:k, Osm. kükre- EDPT.713

ol cehennem bir kez kükreye (U.45^a)

2. Fiilden Türemiş Fiiller

Fiilden fiil türetme ekleri, fiil kök ve gövdelerine gelerek onlardan yeni fiiller türetmeye yarayan eklerdir. Fiil gövdeleri ya isimden fiil ya da fiilden fiil yapma ekleriyle meydana getirilmiş fiil gövdeleridir²⁸. Bu eklerin isimden fiil yapma eklerinden farklı bir özelliği belirli işlevlerinin bulunmasıdır. Bu yüzden fiilden fiil yapma eki olmaktan başka ayrı adları²⁹ vardır. Bu adlar onlara gördükleri işe göre verilir³⁰.

Fiilden türemiş fiillerde getirilen ekle birlikte kazanılan yeni anlam, kök veya gövdenin anlamından tamamen uzaklaşmaz. Kazanılan yeni anlam her zaman kök veya gövdedeki anlam yönündedir³¹. Ancak bu durum bazı kelimelerde farklılaşabilmektedir. Örneğin; *bar-* 'varmak, ulaşmak', *bar-ı-ş-* 'birbirine gidip gelmek'³² örneklerindeki 'barış-' sözcüğü günümüzde tamamen farklı anlama gelecek şekilde anlam genişlemesine uğramıştır. Korkmaz'a göre fiilden fiil yapan ekler nitelikleri bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, fiilin çatısını etkilemeyen ve eklendiği sözcükte köklü bir anlam değişikliği yapıp yeni anlam kazandıran ekler; ikincisi ise eklendikleri sözcüklerin temel anlamlarında köklü değişiklikler yapmayıp fiilin özne ve nesne ilişkisinde biçim ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir³³. Ancak eldeki çalışmada bu şekilde bir ayrıma gidilmemiş ve çatı ekleri de diğer yapım ekleriyle birlikte verilmiştir.

İncelemeye konu olan metinde fiilden fiil türetme eki olarak tespit edilen ekler şunlardır:

{-AIA-}

Bir fiili belirli aralıklarla ve sık sık yapmayı bildirir³⁴. Korkmaz'a göre bu ek *it-eg-le- >itele-, *şaş-ag+la- >şaşala- şeklinde fiilden isim yapan -g ekinin düşmesiyle kalan bağlantı ünlüsünün +la- eki ile birleşip kaynaşmasından meydana gelmiştir³⁵. Banguoğlu³⁶ da aynı görüşü savunmaktadır. Ergin, bu ekle türetilen fiillerin ortak yönünün kuvvetlendirme ifadesi taşıdığını belirtmiştir³⁷.

depele- =OT. töpüle-'başına vurmak, öldürmek(DLT) <te-p- [<OT. tö-p+ü] + -(e)le- KBS.881
andan bir oğlan depeledi (U.176^b)

kovala- =kovala- (EUTS, 190) < kow-ala- KBS.547

...buña mı emr olıduñ ki ben bi-çāreyi kovalayasın (U.48^a)

yelile- =ET. (KT, Uyg.), OT. yél- 'koşmak' (DLT) <* yél- KBS. -(i)le-

ya' nī éydür Allāhu Ta' ālā şalavāt virürler şunlaruñ üzerine kim şaff-ı evveli yelileyeler (U.104^a)

{-der-}

İşlek olmayan bir ektir. Bir sözcükte tespit edilmiştir.

dönder- =OT. tönđer- 'altını üstüne getirmek' (DLT) <*tö:n-/tö:ng- KBS.302
eviñüzi kabre döndermeñ (U.107^a)

{-DÜr-}

Tekin, ekin ettirgen çatı³⁸ eki olduğunu belirtmiştir. Ettirgen fiil ekleri içinde en yaygın olarak kullanılanıdır³⁹.

²⁸ Korkmaz 2009, 123.

²⁹ Dönüşlülük, edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, olumsuzluk gibi adlarla da anılırlar.

³⁰ Ergin 2009, 248.

³¹ Hacıeminoğlu 2016, 37.

³² Hacıeminoğlu 2016, 38.

³³ Korkmaz 2009,123.

³⁴ Gülsevin 2017, 156; Buran vd. 2017, 65.

³⁵ Korkmaz 2009, 125.

³⁶ Banguoğlu 2000, 276.

³⁷ Ergin 2009, 254.

³⁸ Tekin 2016, 93.

³⁹ Ergin 2009, 252.

Kaşgarlı Mahmut bu ek hakkında şu bilgiyi vermektedir: “*Pek çok yerde fiili müteaddi yapmak için, -r-harfi -t- ile birleşir. “gitti” demek olan “bardı” kelimesi “barturdu” şeklinde müteaddi olur*” (DLT-J-20)⁴⁰.

Eski Anadolu Türkçesinde en sık kullanılan ettirgenlik eklerinden biridir. Geçişli ve geçişsiz fiillerden geçişli fiil türetir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ekin ünlüsü 17. yüzyıla kadar sürekli yuvarlakken⁴¹ günümüz Türkçesinde ünlü ünsüz uyumuna göre sekiz farklı şekilde⁴² görülmektedir.

İncelemeye konu olan metinde bu ekle türetilen fiiller şunlardır:

acıkdur- <acığ-dur- (<aç-(ık-) KBS.46 -dur-)

*ya' nî bir kimesne karnını **acıkdursa** anuñ fikreti 'azîm olur* (U.240^a)

azdur- <az-dur- (~OT. âz- 'ayrılmak' (DLT) [<*hâz- (T. Tekin)] KBS.97 -dur-)

*Hağ Ta' âlâ **azdurdu** sen anuñ-ıçun ebedî... (U.6^a)*

başdur- <baş-dur- (<bas-tır- =OT. (DLT): basur- An. Ağl.: basdırma, bastırma, bastırık (DS.II, 548) KBS.117 -dur-)

*kendüyi anuñ vilâyetine kadem **başdura** (U.159^b)*

bildür- <bil-dür- (=Uyg. biltiz- ~OT. bildüz- (DLT), biltür- < bil-t (<d)ür- (~z-) KBS.144 -dür-)

*yâ rabbî! Ol kimdür? Baña **bildür**. (U.70^b)*

dikdür- <dik-dür- (=ET, OT. tik- (KT, Uyg., DLT) KBS. -dür-)

*bir kaftân **dikdürdi** (U.226^b)*

diñlendür- <diñlen-dür- (<OT.tin 'nefes' (DLT)+la-n- KBS.287 -dür-)

*nite kim beni **diñlendürdüñ** (U.38^b)*

döndür- <dön-dür- (<tö:n-der- ~OT. tönçder- KBS. 303)

*ğassâl elindeki ğassâl meyyiti her nice dilerse **döndürür** (U.177^a)*

fitnelendür- <fitne+len-dür-

*şeytân sizi **fitnelendürmesün** (U.52^b)*

getür- =ET. ketür- <keltür- (DLT) <kel-tür- KBS.367; kel-tür- (g-) EDPT.716

*... baqqâl dükkânına rehn it, tuz al **getür** (U.245^b)*

gëydür- <gëy-dür- (=ET., OT. kedür- (DLT) ked-ür- KBS. 372)

*...hilâfet hılkatını Âdem'e **gëydürdi** (U.120^b)*

gölgelendür- =ET. köligä (EUTS,115) ~OT. kölik ~kölikê 'koyu gölge' (DLT) <kö:- 'toplanmak' l+ig-e KBS.378 +len-dür-

*Hağ Ta' âlâ kıyâmet güninde 'arşı gölgesinde **gölgelendürür** (U.85^a)*

hıl' atlandur- <hıl' at+lan-dur-

*ve bu mecmû'un ortasından nev'-i insânı **hıl' atlandurdu** (U.3^a)*

hicâblandur- <hicâb+lan-dur-

*dağı tevbe kapusın anlardan **hicâblandurmazın** (U.98^a)*

indür- <indür- <éndür- < é:n-dür- KBS.436

*bizi **indürür** misin (U.74^b)*

irdür- <*ēr- (T. Tekin) KBS. 336 -dür-

*Hağ Ta' âlâ ol dereceye girü **irdürdi** (U.219^a)*

irişdür- irişdür <er- (i)ş-tir- KBS. 338

irişdüre seni hağ hazretine (U.217^a)

itdür- =ET. itdür- (EUTS, 100) <* it-dür- KBS.347

*perhîz ki **itdürür**, tedric-le **itdüre** (U.157^a)*

kaldur- <çal- 'kalmak' EDPT.615 -dur- ; çaltur- EDPT.619

*kaçan başuñi rukû'dan **kaldursañ**... (U.87^a)*

kesdür- =ET., OT. kes- (DLT) KBS.501 -dür-; <kes-tir- KBS.504

*yâ Cüneyd! Zünnâruñ için saña **kesdürevüz** (U.133^b)*

kındur- kın-tur- EDPT.636

*hazret-i rasül ('as) aşhâbımı şadağa itmege **kındururdu** (U.77^b)*

kızdur- <kız-dır- KBS.523

⁴⁰ Hacıeminoğlu 2013, 145.

⁴¹ Akar 2018, 160.

⁴² Detaylı bilgi için bk. Hacıeminoğlu 2016, 128.

- ...her gün ol vaqt cehennemî ziyāde **kızdurlar** (U.96^a)
nūrlandır- <nūr+lan-dur-
eviñüzi nūrlandırurñ (U.107^b)
otu(i)r- =ET. oltar- ~ (KT., Uyg.) olur- ~olğur- (EUTS.141) ~OT. oltur- ~oldur- (DLT) <ol(ğ)ur-
 KBS.636; <olur- (?olor-), <*olğur- EDPT.151; <*ol- <olor- TEKİN.92
 ...şağ dizini dike ve şol ayağınun üzerine **otura** (U.222^a)
öldür- =ET. (ö)l(ü)r- (Eleges, 8) =OT. öldür- DLT <öl-dür- KBS.660
haciblerini kafirler gibi öldürür (U.235^a)
rızıklandır- <rızık+lan-dur-
beni dağı ol cemîc maħluķı dağı ol rızıklandırur (U.35^b)
şalındur- <sal-(i)n- 'dönüşlülük eki' KBS.724 -dur-
ol ilan 'arşı ihāta idüp başı üstine çevirüp kuyruğını aşığa şalındurdu (U.258^a)
sevdir- =OT. sewtūr- (DLT) <sev-dir- [<tür-] KBS.758
Hak Ta'ālā bir kulunı sevse cemîc kullarına anı sevdirür (U.112^b)
söy(i)ündür- =ET., OT. sön- <sö:n- AH. söyün- An. Ağl.: sön-, sövün-, söyün- (DS.X, 3682)
 KBS.807
girü añā meşğül olacaķ olursa ol nümū nār-ı 'ışķı söyindürür (U.54^a)
toldur- <töl-tur- KBS.296
taħķiķ ol A 'rābî ellerini hayır-la toldurdu (U.76^a)
unutdur- =ET., OT. unı(u)t- (EUTS, 266; DLT) KBS.968 -dur-
ol du 'āyı baña unutturdu (U.79^b)
ulaşdur- =OT. ulaş- (DLT) <ül+a-ş- 'işteşlik eki' KBS.964 -dur-
 ...illā meger evvelinden yā şoñrasından bir gün **ulaşdursun** (U.119^b)
yağdur- ET. yak-(EUTS, 280); ~OT. yak- (DLT) <*yā-'alevlendirmek, ışık saçmak, parlatmak,
 aydınlatmak'+-k- KBS.1033 -dur-
muħāşıma ve muħārebe idem ve evini yağduram (U.100^b)
yandır- =ET., OT. yan- (EUTS; DLT) <yā-'yanmak, parlamak'+n- KBS.1053 -dur-
Rābî 'a turdı-ki çırāķ yandura (U.244^a)
yetişdür- <yét- (i)ş- 'fiilden fiil yapan ek' KBS.1131 -dür-
zîrā şıdķ taķvāya yetişdürür (U.70^b)

{-KUR}

İşlek olmayan ettirgenlik ekidir. Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılan bu ek, günümüzde yerini diğer eklere bırakmıştır⁴³.

- dirgür-** <*tir-gür- EDPT.545
zîrā Hak Ta'ālā ölmüş gönülleri dirgürür (U.18^a)
ır(ğ/ķ)ur- ır- 'uzaklaşmak, ayırmak' HATS.243 -ğ(ķ)ur-
ve dağı dünyā zinetini taleb idüp anlarunñ üzerinden gözün ırğurma (U.140^a)
irgür- <ér-gür- EDPT.227
tā kim Hak Ta'ālā az zamānda merātib-i 'āliye irgüre (U.39^a)
kızğur- <ķız-ğur- EDPT.683
ejde[r]hā belinledi ve kızğurdu (U.207^b)
turg(ķ)ur- <tur- 'durmak'-ğ(ķ)ur- EDPT.541
ya 'nî namāzı [T.73^b] turguruñ, didi. Ammā namāzını turgurmak... (U.94^a)
uyar- <oğur- (DLT) KBS.976; <oğur-, *oğ-(uyanmak) EDPT.48
andan varup ol müsāfirî uyardum (U80^a)

{-(I)I-}

Bu ek, edilgen ve dönüşlü fiiller türetmede kullanılır. Ekin fonksiyonu pasiflik ve meçhullük ifade eden fiiller yapmaktır⁴⁴. Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan işlek eklerden bir tanesidir. Tekin, eki edilgen çatı eki olarak isimlendirmekte ve *adıl-* 'ayrılmak', *teril-* 'toplanmak', *tiril-* 'dirilmek' gibi sözcükleri örnek vermektedir⁴⁵.

⁴³ 18. asırdan sonra bu ekin yerini -Ur ve -dUr eki almıştır. Detaylı bilgi için bk. Hacıeminoğlu 2016, 130.

⁴⁴ Ergin 2009, 249.

⁴⁵ Tekin 2016, 91.

- açıl-** <*aç-ıl- KBS.48
kapular açıldı ve her taşdan āvāz geldi (U.60^a)
- aşıl-** =OT. asıl- (DLT) <as-ıl- KBS.82
...çevresinde münakkaş perde aşılmış (U.44^a)
- ayrıl-** <ET. adru- 'ayırarak, seçmek' (Alt. Gr.); KT., Uyg. adır- ~adır- (DLT) KBS. 94; =ET. [Eleges, 3: (a)dr(1)l-] ~Uyg. adrıl- <*adrı+l- KBS.96
...endāmları birbirinden ayrılmış... (U.45^b)
- bozul-** =OT. buzul- (DLT) <buz-ul- KBS.168
...tevbem bozuldu diyü ferāgat itmeyesin (U.43^a)
- buy(u)r(u)l-** <buyur- 'emretmek' EDPT.387 -(u)l-
zekāt ve şavm yılda bir kez buyruldu (U.86^a)
- bükül-** =KT., Uyg., OT. (DLT): bükül- <*bü-k-ül- KBS.194
... ol gül gibi beñzi şolmuş ve ol servi boyı bükülmüş... (U.38^b)
- çekil-** <çek-il- KBS.227
...miñda тұrurken баққала rehne çekilmeye-y-di (U.245^b)
- çözül-** <Uyg. (İKPÖ, 207) şaşıl- KBS.256; <seş- 'çözmek' il- 'çözülme' EDPT.857
... ve ejde[r]hānuñ uyuşuğı çözüldü (U.207^b)
- d(e/i)ril-** =ET, OT. tiril- (DLT) ti:r-il- KBS.289
ve fakır hālinde ne mertebede dirilürdi (U.146^a)
- dikil-** =dikel- [<dik- (ET. tik-)-(i)l- KBS.283
...anuñ-ıçun cennetde yemiş ağaçları dikilür (U.76^b)
- dinil-** <tè 'demek' EDPT.433 -n-il-; <*té- <*té- KBS.276 -n- il-
nite kim dinilmişdür (U.10^b)
- döki(ü)l-** =ET. tögül- ~tökül- ~töklün- (EUTS, 249) <tök- (ü)l- KBS.301
tā ki pası dökilür (U.32^b)
- ekil-** <ek-il- KBS.324
...her kalbde ki [U.155^b] ol tohum ekildi (U.155^b)
- geçil-** =ET., OT. kéc- KBS. 359 -il-
ve ba'zı maqāmlar vardır ki andan uçmağ-ıla geçilür (U.160^b)
- giril-** =OT. kiril- (DLT) <ki:r-il- KBS.372
kelime-i Allah alā 'asına girile (U.53^a)
- ırl-** <ET., OT. yıra- (DLT) KBS.417 -il-
ya' nī vaqt vaqt kalbüm haqdan ırlur (U.40^a)
- içil-** <iç-(i)l- KBS.424
şarāb-ı mevt içilür ir eger giç (U.12^a)
- idil-** è:t- 'yapmak' EDPT.36 -il-; ètil- EDPT.56
... tevbe-i teberük cā' izdür her ne kadar idilürse (U.41^a)
- irişil-** <ET. ér-(i)ş- KBS.338 -(i)l-
“نورٌ علي نورٍ يهد الله لنوره من نيشاء” sa'ādetine irişile (U.172^a)
- işidil-** =ET.(Uyg.) eşid-, eşid-, eşit- (EUTS, 77) ~işid-, işit-, (s.99) ~OT. işit- ~eşit- (DLT) <eşit- KBS.441 -(i)l-
...ki görünür yāhūd işidilür (U.218^a)
- kesil-** <kes-il- EDPT.748; <kes-il- KBS.500
pes nefesi kesildi (U.39^a)
- kıgırl-** <kī 'yansıma' +kır- KBS.506 -ıl-
hizmete [U.33^b] kıgırlmaz ve teni nā-pāk olan münācāta yakīn gelmez (U.33^b)
- kırıl-** <kır-(ı)l- KBS.512; < kır-ıl- EDPT.658
eger benüm cümle oğlanlarum kırılardı ol kadar muşibet çekmeyeydüm (U.102^b)
- kurul-** <kur-'bir şeyin oluşmasına yardım eden parçaları birleştirerek bütün durumuna getirmek' =ET., OT. kır- 'kurmak' germek, toplamak' (DLT) KBS.570 -(u)l-
ve bir muşarra' taht kurulmuş, bir maħbūb yigit ol taht üzerinde oturmuş (U.44^a)
- tağıl-** =OT. tağıl- 'bıçak gibi keskin şeyler' körleşmek' (DLT) <*tağıl- 'dağılmak'+ l- KBS.260
ol cemā'at dağıldı 29b
- turıl-** turul-(d-) <tur-ul-; Osm. durul- EDPT.548
eger ayak bulana ve göz turılığına hiç ziyān yoğdur. Āħir girü [U.172^a] turılur (U.172^a)

- urıl-** <ur- 'vurmak' -(u)l-; Osm.vurul- EDPT.75
*dördüncü budur ki şūr üç kez **urılır** (U.255^b)*
- üzi(ü)l-** =ET. üzül- 'kesilmek, kopmak' üz-(ü)l- KBS.1008
*dilerem-ki halkdan **üzilem** (U.38^a)*
- varıl-** =ET.(KT, Uyg.) ~OT. (DLT) bar- KBS.1010 -(i)l-
*tarīk-ı haḫka ansuz yol **varılmaz** (U.30^a)*
- viril-** =ET.(KT) ber-, bir-; (Uyg., Br.) bér-; ~OT. bér- (EUTS; DLT) KBS.1013 (i)l- ; béril< bé:r-il- EDPT.366
*belki ezel-i āzālda ol ma^c rifet añā **virilmişdi** (U.10^a)*
- yaradıl-** =ET. yārat- (KT, Uyg.); OT. yārat- (DLT) < yār-a-t- KBS.1072 -(i)l-
*kim andan **yaradıldı** cümle mevcūd (U.89^b)*
- yapıl-** <yap-(i)l- KBS.1064
*bu evi kim **yapdı** ve kimün-çün **yapıldı** (U.124^b)*
- yarıl-** =ET.yarıl- (ETG., 309)yar-(i)l- KBS.1075
*ḫatā mübārek ayakları **şışdı** ve **yarıldı** (U.105^a)*
- yazıl-** →yaz-[(i)l-] KBS.1103
*üzerinde **yazılmış** ki beni çevür (U.16^a)*
- yeñil-** <yen-(i)l- KBS.1122
*senün emründe bunlar ger **yeñile** (U.238^b)*

{-(I)msI}

İşlek olmayan⁴⁶ bir ektir. İncelemeye konu olan eserde bir sözcükte tespit edilmiştir:

- gülümsi(e)-** <gül- [<ET. kül-]- (ü)mse- KBS.394
*ol gün ki oğlı öldi, birez **gülümsedi** (U.217^b)*

{-(X)n-}

Edilgen dönüşlü fiiller⁴⁷ türeten, çok işlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan bu ek, kendi kendine yapma ve olma ifade eden⁴⁸ fiiller türetir. Hem geçişli hem de geçişsiz fiillere getirilebilir. Aynı zamanda asıl dönüşlülük⁴⁹ ekidir. Bu ekin isimden fiil yapma eki olan {+IA-} ekinden sonra kullanımı incelemeye konu olan eserde oldukça yaygın kullanılmıştır. Konuyla ilgili örnekler kendi başlığı altında verilmiştir:

- aldan-** <OT. al 'hile' +da- KBS.65
*ki bunları görüp **aldanmayalar** (U.127^b)*
- alın-** <al-ın- KBS.66
*dervişlik daḫı şatun mı **alınur** (U.47^a)*
- arın-** <arı-n- KBS.77
*eger cenābet vāḫı^c olsa **arınuñ** (U.81^b)*
- bezen-** OT. beze<bedze- <bed(i)z+e- KBS.137, <bedze-n- <*bed(i)z+e-n- KBS.138
*āhirün zühdi-le ve bāḫnuñ keremi-ile **bezenmişdür** (U.163^a)*
- bilin-** <bilin-(DLT) <bil-in- KBS.147
*velākin şöyle **biline** (U.141^b)*
- boyan-** <OT. boḫu- (DLT) Krş. ET. boḫu- KBS.163 -n-
*tama^c -la ḫırşa vü ḫıḫda **boyanmış** (U.31^b)*
- bulan-** <bula-n- KBS.180
*eger ayak **bulana** ve göz turlığına hiç ziyān yoḫdur (U.171^b)*
- bulu(ı)n-** <bul-(u)n- 'dönüşlülük eki' KBS.182
*kendünün dostına teşebbühe **bulundu** diyü rivāyetdür ki... (U.11^a)*
- depren-** <tepre:-'hareket etmek' -n- EDPT.443
*ol çanaḫ elinde **depren**di (U.182^b)*
- din-** <de-n- <*té- KBS.276

⁴⁶ Ergin 2009, 253.

⁴⁷ Tekin 2016, 91.

⁴⁸ Ergin 2009, 249.

⁴⁹ Gülsevin 2017, 154.

- nite kim **dinilmişdür** (U.10^b)
- dok(u/ı)n-/ tokın-** =OT. tokın- (DLT) <tokī-n- KBS.294
tā ki rencide olmağ-la [T.153^b] ziyānları tokınmaya (U.199^b)
- düken-** <tüke:- ‘sonlanmak, bitmek’ EDPT.479 -n-; tüken- EDPT.484; =ET. (Taryat, D 2): tüke-n- ~OT.
tüke- ‘bitmek, yetmek’ <tüke-n- KBS.942
tā ki ol yüz biñ kızıl altun dükendi (U.199^a)
- gelin-** <ET. kel- KBS.360 -(i)n-
pes imdi elbette lāzım-imiş ki cema‘ata geline (U.102^a)
- gör(i/ü)n-** <kör- ‘görmek’ -(ü/i)n- EDPT.746
zamān-ı evvelde İblīs عليه ماستخضي her kişiye görünürdi (U.99^b)
- göyün-** <küñ- (g-) (-y->-n-) Osm. göyün- EDPT.726
bilmezem kıncaru gıdı. Şeyhuñ aña özi göyündi (U.38^b)
- idin-** =KT. ét-, Uyg. et-, DLT. ét-, it ‘yapmak, etmek, eylemek’ KBS.345 -(i)n-
kendüzüme anı idindüm şefi‘ (U.19^b)
- inan-** <*ma- ‘güvenmek’ -n- EDPT.188; =OT. inan- (DLT) <*ma-n- ‘dönüşlülük’ KBS.434
aña zinhār inanma iy qarındaş (U.217^a)
- incin-** <OT. yunçı- ‘kötüleştirmek, yoksullaştirmek; ısırma (DLT)’; inci- ‘incinmek’ -n- KBS.436;
EDPT.945
bir kez cemā‘at fevt olduğundan ol-kağar incinmedüm (U.102^b)
- kılın-** <kıl- ‘yapmak, etmek’ EDPT.616 -m- EDPT.623
... ve ekşerine had yoğdur kılınsa cā ‘izdür (U.109^b)
- kon-** =ET., OT. kon- <*ko- ‘koymak’ + -n- ‘dönüşlülük eki KBS.537; <*ko-n- EDPT.632
imdi, çünki, ezelde kalbde kabiliyyet kondı (U.9^b)
- ok(u/ı)n-** <ok(u/ı)n- EDPT.87
tā ki kur ‘ān tertil üzerine okuna (U.22^b)
- ol(u/ı)n-** <bol-<ol- EDPT.331-(X)n-
nihāyet sıfde rüh-ı iblīs isteħza halk olundu (U.5^b)
- şalın-** <sal-(ı)n- ‘dönüşlülük eki’ KBS.724 258a
çevirüp kıyruğını aşığa şalındurdu (U.258^a)
- şarın-** =OT. sarın- ‘bir şeyi sarınmak’ (DLT) <sar-(ı)n- ‘dönüşlülük eki’ KBS.738
ammā siyāh şarınmağ fenāya işāretdür (U.229^a)
- şığın-** =OT. sığın- (DLT) <sığ-(ı)n- KBS.765
...anuñ issiliginden cehennem dereleri Allāh’a şığınurlar (U.98^b)
- şın-** <sı- ‘kırmak’ -n- EDPT.833
pes ma‘lüm oldı-ki tevbe ne kağar şınursa girü tevbe ... (U.40^b)
- söyk(e/ü)n-** <söyke ‘(hık.) eğri yer, bayır, yamaç’ =OT. söke ‘diz üstü çökme’ <sö:k-e [-y-/ türemedir]
KBS.809 -n-
kendü dizine dağı söykenmeye (U.211^b)
- söyün-** =ET., OT. sön- <sö:n- Çağ.: sön-, AH.: söyün-, An. Ağl.: sön-, sövün-, söyün- KBS.807; <sön-
<Osm. söyün- ‘sönmek (ateş)’ EDPT. 834
ve nürünü günāh-la söyündürmeye (U.16^a)
- sürin-** =OT. sürün- (DLT) <sür-(ü)n- KBS.827
...dünyā saña gele zillet-le ve yüzi üzerine sürinü.” didi (U.79^b)
- urun-** urun-<ur- (u)n- Osm. urun- ‘bir şey giymek’
tekebbürlük şıfatını urunmuş (U.206^a)
- uşan-** <*us+a-n- KBS.97; <usa-n- (*osa-n- ‘ihmalkar ve kayıtsız olmak’) EDPT.248
uşanur cümle zevkinden cihānuñ (U.32^a)
- utan-** =ET. (KT., Uyg.), OT. utan- (DLT) <ut+(a)-n- KBS.973; <uta-n- (*uvut+a- ‘utanmak’ EDPT.7 -
n-) <uvtan- EDPT.7
utanmadı bu bed-ħū rabbisinden (U.205^b)
- uyan-** =ET. odun- =OT. oçı(/u)n- ‘uyanmak’ (DLT) <oçı(/u) [o, oğ] KBS.975; <*oğ- <oğ-(u)n- (oğon-
) EDPT.62 -n-
çün mürid uyandı (U.143^a)
- üşen-** <üşe-n- *(uvuşa-n- <uv- ‘kırmak, parçalamak’ EDPT.4-(u)ş- ‘ufalama’ EDPT.15 -a- ‘kırılmak’
EDPT.16 -n-); <üşen- KBS.1000

- ...*ḥavf zāhir ola ki heybetinden üşene* (U:216^b)
yan- =ET., OT. yan- <yā- ‘yanmak, parlamak’ +n- KBS.1053; <*ya:- <yan- EDPT.942
 sizi yavlağ za‘if gördüm. cigerüm **yandı** (U.241^a)
yarlıgan- =ET. yarlıka-, yarlıgka- <*yā-r+līg ‘emir, hakanın buyruğu’ + [k]a- KBS.1077
eger emri işleyesin günāhuñ yarlıganur (U.110^b)
yun- =ET., OT. yun- <yu- ‘yıkamak’+ -n- KBS.1179; yun- (yu:n-) <yu:- EDPT.942
zīrā Hağ Ta‘ālā şu-y-ıla yumağı günāhından yunmağa ‘alāmet kıldı (U.84^b)
yüklen- →yük[+le-]n- KBS.1189
arçasına odun yüklenmiş ve bir eski ton geymiş (U.49^a)

{-(X)r-}

Ünsüz harfle biten fiillere getirilerek onlardan yaptırma ve oldurma anlamını ifade eden geçişli ve ettirgen çatılı fiiller türeten işlek bir ektir. Ergin, bu ekin yanında bir de -ar-, -er- ekini vermiş, bu ekin de işlek olmayan bir ettirgenlik eki olduğunu ve *kop-ar-*, *çık-ar-*, *gid-er-*, *çök-er-*, *yak-ar-*⁵⁰ gibi birkaç örnekte görüldüğünü söylemiştir. Eski Türkçede kullanılan {-gUr-} ekinden⁵¹ meydana gelen bir yapıdır. Bununla birlikte eski Türkçede {ünlü+r-}⁵² ekinin de olduğu göz ardı edilmemelidir.⁵³ Bu ek, “*teps-*” fiili hariç, ünsüzle biten tek heceli fiillerden ettirgen çatılı fiil türetmek için kullanılmıştır⁵⁴. İncelemeye konu olan eserde bu ekle türetildiği tespit edilen sözcükler tek başlık altında toplanmıştır:

- artur-** <*ärt- KBS.80 -ur-
tā ki hağ artura fetḥ-i babını (U.253^a)
ayır- <ET. adru-‘ayırarak, seçmek’; KT., Uyg. adır- ~adır- (DLT) <*ad(<*δ)ru- [-adır-] [<*hadır-] KBS.94; <*ad-ır- EDPT.66
beni senden ayırdı nefs-i zālīm (U.130^a)
atur- =OT. bat- (DLT) KBS.120 -ır-
iy dost kayğana seni şuya aturdu (U.242^a)
bitür- <KT., Uyg., DLT: büt- ~püt-(EUTS, 159) KBS.151 -ür-
...kelimesi kalbde imān bitürür, şol şu bakla bitürdüğü gibi (U.63^b)
çağır- çak- ‘çakmak, yılan ısırarak, ihanet etmek’ EDPT.405 -ır-; çakır- EDPT.410; =ET. çağır- ‘iftira etmek, leke sürmek, çamur atmak’ (EUTS, 58) <*çā[r] ‘yansıma’ +kır- KBS.211
ya‘nī idebilirse ki çağırmaya. Velākin çağıra, ol şeytāndandır (U.251^a)
çıkır- <çık- ‘çıkarak’ EDPT.405 -ar-; çıkır- EDPT.410
dünyānuñ çepel tonını çıkardı (U.48^b)
degür- <*teg-(ü)r- KBS.272
ammā bizüm selāmumuzu ol yol [U.143^a] urucu müdde‘iye degür... (U.143^a)
devşür- [-devir-] ‘çevirmek, devirmek’ + -(i)ş-[->devişir->devşir-] (-r-ş-> -ş-r- olmuştur. <devşür- fiilinin varyantı. /v/ türemedir. <ET. tegşür-‘ulaştırmak, getirmek, eriştirmek’, An.ağl.: ‘devşirmek, toplamak’ KBS.280; <der-(i)ş-ür- (tè:r-‘bir araya getirmek, toplamak’ EDPT.529 -(i)ş- ‘toplama, gütmek’ EDPT.554. -ür-)
ṭaleb ēyle hağkı devşür ögüñi (U.177^b)
düşü(i)r- <tüş- ‘düşmek, inmek’ EDPT.560 -ür-; tüşür- EDPT.566
meger ḥavādīs-i rüzīgār şeyḥden ayru düşüre (U.41^a)
geçür- =ET., OT. kēç- (DLT) KBS.359 -ür-
ya‘nī vaqtını gözetmeyüp geçürdiler (U.94^a)
gider- =ET. ké:t- (EUTS, 107) ~OT. ki:t- (DLT) <ké:t- KBS.372 -er-
hemāndem ihtiyāri gider elden (U.32^a)
gönder- <*kōn-(i)t-er- /*kōnd-ger- KBS.381; <kōn(id)-er- (kōn-‘düz hale getirmek’EDPT.726 -it- ‘düzelmek’ EDPT.730 -er-, köndger-‘düzeltmek’ EDPT.730
ben hiçbir rasūl göndermedüm, illā kavminūñ lisāni üzerine gönderdüm (U.13^b)

⁵⁰ Ergin 2009, 252.

⁵¹ Gabain 2007, 59.

⁵² Gabain 2007, 60.

⁵³ Bu ek genelde u, nadiren a, bazen de ı ünlüsü ile birlikte kullanılır. ölü- ‘öldürmek’, kitār- ‘gidermek’, bütür ‘bitirmek’ gibi örneklerde {ünlü+r-} eki kullanılarak fiile türetilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Gabain 2007, 60.

⁵⁴ Ercilasun 2020, 57.

göster⁵⁵ =ET. körkit-, körtgür-, körtur- ~OT. körküt-(DLT) <göz-ter- [<*kör-güz-] KBS.386; <? kö(rüg)s(e)-t-er- (kör-“görmek” EDPT.736 -(üg)- “görme” +se- “görmek istemek” EDPT.744-746 -t- ...ve ‘amma ve hâşşa tekebbürlük **göstermeye** (U.21^b)

içür- =ET., OT. içür- (DLT) <iç-(I)r- KBS.425

aña şeytân içürmiş zehr-i mâri (U.31^a)

ķavşur- =ET. (Uyg.) ķavıř- ~ķağuş- (EUTS, 61) KBS.481 -ur-

...yolca yürüdüğü vaktın iki ellerin ķavşura (U.209^b)

ķopar- <ET., OT. kop-(u)r- KBS.540

ve ol direge yapışup çekdi, ķopardı (U.201^a)

tebser- <tepse-/tepze- EDPT.449 -r-

DLT’de ve KB’de tepze-/ tepse- şeklinde geçmektedir. EAT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde depser-biçimi de kullanılmaktadır (TS II: 1098)⁵⁶

*... geldi gördi ki tudaķları **tebsermiş**, harâret vücûdına galebe étmiş ...*(U.28^a)

toğur- =ET., OT. toğur- < *toğ-ur- / *tuğ-ur- (EUTS, 243; DLT) KBS.293

ya ‘nî toğurmadı (U.137^a)

toyur- <toy- <toğ-<toğ- (KT., Uyg., OT) <*tō-đ- KBS.300) -ur-; <ET. toğur- ~todğur- ~totğur- (EUTS, 243) ~OT. toğur-/ toğğur- KBS.300

*...yumşak söyleye ve aç **toyura**...* (U.108^a)

{-ra-}

Sık kullanılmayan bir ektir. İncelemeye konu olan eserde bir sözcükte tespit edilmiştir:

şıçra- <saç- ‘sıçramak’ EDPT.798 -ra-; =ET. (KT., Uyg.) saçıra-(t)- ~OT. saçra- ‘sıçramak’ (DLT: saçrat- ~saçrıt- ‘istemeden sıçratmak’) <*saç-ra- KBS.763

*eger şahrâda ise toprağı katı yere oturmaķdan saķına kim bevl üzerine **şıçramaya*** (U.82^a)

{-(I)ş}

Bu ek ile türeyen fiillerde eylemin birlikte veya karşılıklı yapıldığı anlamı vardır. Çok işlek kullanılan bu ekin iki işlevi vardır: ortaklaşma ve oluş ifade etmek⁵⁷. İsteş çatılı fiiller türetir⁵⁸. {-mA-} eki hariç⁵⁹ fiilden fiil yapma eklerinden sonra kullanılır. Hacıeminoğlu, bu ekin zamanla işlevini genişleterek işteşlik yanında karşılıklı, geçişsiz- dönüşlü mahiyette fiiller türettiğini ifade etmekte ve bu ekin işlevini beş maddede sıralamaktadır: hareketin karşılıklı yapıldığı fiiller, hareket veya işin aynı anda birçok fail tarafından yapıldığını bildiren fiiller, oluş bildiren geçişsiz- dönüşlü fiiller, tekerrür ve pekiştirme ifade eden fiiller ve müstakil fiiller⁶⁰.

İncelemeye konu olan eserde bu ekle türetildiği tespit edilen fiiller şunlardır:

ağlaş- ET. ıgla- Uyg. yıgla- KBS.56 -ş-; (<ıg(yıgı)+la-)-ş- EUTG.571; <*ıg+ <ıg+la- EDPT.85 -ş- *şöyle kim şeyhuñ evindekiler **ağlaşdılar*** (U.38^b)

barış- <bar-ış- (bar-‘gitmek, varmak, ulaşmak’; EDPT.354 -ış-); barış- ‘birbirine gidip gelmek, uyuşmak’ KBS.114⁶¹

*ve ķanıñuzu burnıñuzdan ve ķulağınuzdan getürem. Sizüñ-le **barışmayam*** (U.235^b)

bilış- =OT.bil-ış- (DLT) <bil-(i)ş- KBS.147

*o dem girü **bilışmez** ol senüñ-le* (U.126^a)

bulaş- <bula-ş- KBS.180; <bulğa:- ‘karıştırmak’ EDPT.337 -ş-

*ve elini ki ta‘āma **bulaşmış** ola, etmege silmeye* (U.223^a)

değiş- =ET. *teñiş-/tegiş- <*teg-‘ulaşmak, erişmek’ -(i)ş- KBS.273

*senüñle ÷on **değişelüm*** (U.48^b)

düri(ü)ş-/turiş- =Uyg. turuş- <tur-uş- KBS.314

dürişeler ‘ibâdet içre dâ’im (U.129^b)

*yânına vardum her-çend ki **turişdum**. Hiç bana i‘tibâr itmedİ*(U.232^b)

⁵⁵ “göster-” fiili hakkında detaylı bilgi için bk. Günşen 2006, 35-49.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Taş, 2009: 76.

⁵⁷ Ergin 2009, 250.

⁵⁸ Tekin 2016, 92; Gülsevin 2017, 154; Hacıeminoğlu 2016, 142.

⁵⁹ Gabain 2007, 60.

⁶⁰ Hacıeminoğlu 2016, 142.

⁶¹ Detaylı bilgi için bk. Gülensoy, 2011: 114; Öner, 1995: 57-65.

iriş- <ér-(i)ş- KBS.338

bu mürde cismime bir cān iriše (U.12^a)

karış- =ET. karşış- 'düşman kesilmek' (EUTS, 169) =Tü. * karşış- 'karşı çıkmak' <* karşıç- <* kar-ı-ç-; <*kar- 'karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak' KBS.470; <kar-ış- 'aynı fikirde olmamak, karşı olmak' EDPT.664

ol hayırludur şol mü minden ki hiç bunlara karışmaya (U.189^a)

seviş- =OT. sewiş- (DLT) <sev-(i)ş- KBS.759

anuñ-ıla sevişür kardaşlık éyler (U.126^b)

şıkış- =OT. sıkış- (DLT) <sık-(ı)ş- KBS.767

ve şafda tururken kimesne ile şıkışmaya (U.113^b)

söyleş- =ET. sözlä, ~OT. söwle-, sözle(DLT) <sö-z+le- [<*sö-δ+(üg)+le-] KBS.809 -ş-; <sö:z <sö:z+le- EDPT.863 -ş-

birez vaqt söyleşdiler (U.29^b)

tolaş- <dol-a-ş- KBS.296

tolaşduñ cehl ipine piç der piç (U.91^a)

tuş- =Uyg. turuş- <tur-uş- KBS.314

tuşuñ haq buyruğında çıkma bir dem (U.180^a)

ulaş- =OT. ulaş- (DLT) <ül+a-ş- 'işteşlik eki' KBS.964

meger evvelinden yā soñrasından bir gün ulaşdursun (U.119^b)

uyuş- <uyu- [<uğ(u)-]+ ş- KBS.980

...giceden yabanda qalmış. Gice şovuğu-y-ıla uyuşmuş (U.207^b)

yağış- yağuş- <yağu:- 'birbirine yaklaşmak' (yağuşu:r, yağuşmak; Kaş. III. 73) EDPT.908 -ş-

qalan günāhlar dağı birbirinüñ ardınca şu yağışur (U.55^b)

yapış- =OT. yapç-ur- (KB) <*yap-ıç-ur-; yapuş-, yapış- ~yapşur-, yapçur-, yaβçur- (DLT) <*yap-(ı)ç(>ş)- KBS.1066; yapış-< yap-ış-, yapşur- EDPT.880/881

zāri zāri ağladı ve kendü saçına yapışur éyitdi (U.25^b)

yetiş- <yét-(i)ş- KBS.1131

ve isti' dādına göre gaybdan meded yetişür (U.216^a)

{-(I,U)t-}

Çok işlek kullanılan fiilden fiil türetme ekidir. Bu ek de ettirgenlik⁶² eki olarak kullanılır. Anlam yönüyle türediği tabanla aynı anlamı taşır⁶³. Ek Köktürk döneminden itibaren *akit-* 'akıtmak', *ayıt-* 'sormak', *bitit-* 'yazdırmak', *töküt-* 'dökmek, akıtmak' gibi fiillerde⁶⁴ karşımıza çıkmaktadır. İncelemeye konu olan eserde aşağıdaki kelimelerde bu eke rastlanmıştır:

ağlat- ET. ıgla- Uyg. yıgla- KBS.56 -t-; (<ıg(yıgı)+la-) EUTG.571 -t-; <*ıg+ <ıg+la- EDPT.85 -t-

yā yigit! Seni ne ağlatdı (U.34^a)

arıt- arıt- <arı:- 'temizlemek' EDPT.207 -t-

ya'ni yidiñüz ta'āmi zikru'llāh ve şalāt-ıla arıduñ. (U.240^b)

bekit- =OT. bekit- (DLT) <*berk+i-t- 'kilitlemek, sağlamlaştırmak' KBS.127; <bekü:-t- (*krş. berkit-, Osm. pekit-*) EDPT.325

o kendiresinüñ ucına keçe bekitmiş (U.220^a)

çatlat- = *çatıla- (DLT) <*çat(ı) 'yansıma' +la- 'el şaklatmak' KBS.224

... ve mescid içinde tükürmeye ve parmaqların çatlatmaya (U.114^a)

çoğalt- <çok+al- KBS.247

ya'ni qarındaşlaruñuzı çoğalduñ, didi (U.186^b)

bir kimesne kelāmını çoğaltsa anuñ düşmanı çok olur (U.233^a)

diñlet- <diñ+le- <*tiñ 'ses ,sada' +la- KBS.287 t-

hemān oğlan hemān aḥşamdan ḥazret-i rasüle diñledür gibi oqudı (U.27^b)

éyit-/eyd- <ayıt- /ayt- <ay- 'söylemek, konuşmak' EDPT.266 -(ı)t- EDPT.268; =OT. *ay-it- 'söylemek' (DLT: ay- 'söylemek') KBS.95

...gelüp böyle diyecek ḥazret-i rasül ('as) éyitdi: "Yā Ebā Bekir! (U.212^a)

⁶² Ergin 2009, 252.

⁶³ Gabain 2007, 60.

⁶⁴ Tekin 2016, 92.

- incit-** <yunçı:- <yunçıt- EDPT.945
*... bunların eski libâslarının râyihası bizi **incidür**...* (U.140^a)
- korçut-** =OT. korkıt-, korkut- (DLT) <kork-(u)t- KBS.543
*andan-şoñra **korçuda**, éyde, şeyhe 'arz iderem, diye* (U.190^b)
- oçut-** =ET., OT. oçı- <oç 'ok' + ı- 'belirtmek, davet etmek, çağırarak, okumak' KBS.619
 <oçı:- EDPT.79
*henüz az **oçutdum** ve zahmeti az çekdüm* (U.28^b)
- oynat-** =OT. oynat- (DLT) <öyün+a-t- KBS.643
*... parmakların oynamaktan ve dört yaña gözlerin **oynatmaktan** ve...* (U.88^b)
- ört-** =ET., OT. ört- (EUTS153; DLT) <ET., OT. *ör-t- <*ör-~ -ür- 'kapanmak, örtülmek, örülmek'
 KBS.671; <ört- EDPT.202
*üzerine toprak **örterken** bir âvâz işitiler* (U.99^a)
- şat-** =ET., OT. sat- (EUTS; DLT) <*sa- 'saymak' +- (Ettirgenlik eki) '*saydırmak' KBS.740; <sa:-
 <sat- EDPT.798
*... anı on sekiz eski aççaya **şatdılar*** (U.146^a)
- şarkıt-** =OT. sark- (DLT) <sar-k- KBS.738; <sark- 'aşağıya uzatmak, eğilmek' EDPT.847 -(ı)t
*... ve kıyruğunu bir cânibinden aşağıya **şarkıtdı*** (U.229^a)
- sekit-** =OT. sekit-, serkit- 'sıçratmak' (DLT) <sēk, sēkri- KBS.748 (i)t- (h)k<sekit- ~sekirt 'bir şey
 üstünden atlamak' <*sēt-it-/-ir-t- KBS.749
*ve dahı yimemişem. Beni muhkem **sekitdi*** (U.68^b)
- tağıt-** <*tāğı-t- KBS.260;
*dahı nā-sezā söz söylemek-le fehmini külliyyen **tağıtmaya*** (U.20^b)
- taralt-** =ET., OT. taru- (DLT; EUTS, 227) <*tār+böl- /tārık- KBS.267 -t-
*şeytān sirâyet idecek yirlerini açlıg-la **taraldı*** (U.242^a)
- toğrult-** =ET., OT. toğru ~toğrı KBS.292 +l-t-
*belüñi ol-ğadar **toğrult** her üzvüñ mekânın bulsun* (U.87^a)
- uzat-** <uza-t- EDPT.282; =OT, uzat-, uzut- 'uzatmak'; geciktirmek' (DLT)uz-a-t- KBS.983
 • *hiç mescidde [V.112^b] bir nesneye söykünmedüm ve ayağum **uzatmadum*** (U.114^b)
- ürküt-** <ürk-(ü)t- EDPT.226; KBS.995
*... ve bunları bizüm dergāhumuzdan **ürkütmeysin*** (U.143^a)
- yarat-** =ET., OT. yārat- <yār-a-t- KBS.1072; <yara:-t- EDPT.959
*Hağ Ta'ālā bunları **yaratdı** bu tariğ-la...* (U.93^b)
- yeñilet-** =OT. yañıla-(DLT) <yeni[<*<yangı]+le- KBS.1122 -t-
*ben mekānumdan gitmezem imānın **yeñiletmeyince**, didi* (U.251^b)
- yücelt-** →yücel-t- KBS.1187
*peygamberüñ şavtı üzerine şavtıñuz **yüceltmeñ** dahı aña söyledüğüñüz...* (U.175^b)
*Hağ Ta'ālā hağaları mahv ider ve derecātı **yüceldür*** (U.84^b)
- yüklet-** <yü-k(~d, đ/đ)- 'taşımak' -le-t- KBS.1188
*ve kendü yükini muşāhibinuñ üzerine **yükletmeye*** (U.188^b)

{-y-}

Kuvvetlendirme ekidir. ET'deki -d-'nin devamıdır⁶⁵. Tek kelimedede tespit edilmiştir.

çoy- ET., OT. çoy- <çod-, kot- <*ço-đ-, KBS.548; EDPT.595

*...körüge **çoyar** ve ağır çeküc-ile...* (U.32^b)

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinden günümüze ulaşan Arap harfli birçok metin bulunmaktadır. Bu metinler, konu sınırlaması olmaksızın tamamı gerek dilbilgisel gerekse söz varlığı anlamında çok sayıda başlıkta toplanabilecek sayısız veriyi bünyesinde taşımaktadır. Bunlardan bir tanesi de Yusuf bin Sultan Şah bin Muhammed el-Kastamonî'nin 1592 yılında kaleme aldığı Kitābu Âdābu't-Tâlibîn adlı eserdir.

Bu çalışmada da eserde yer alan fiiller yapım ekleri bakımından incelenmiştir. Yapı bakımından yeni fiillerin türetilmesinde Kitābu Âdābu't-Tâlibîn'de toplamda 22 ekin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu

⁶⁵ Gülsevin 2017, 156.

fiillerden bazılarının işlekliliğinin fazla olduğu gözlemlenirken bazılarının ise fazla işlek olmadıkları tespit edilmiştir. Tespit edilen ekler ve kaç tane fiil üzerinde yeni kelime türettikleri ile ilgili sayısal veriler aşağıda yer almaktadır:

İsimden Fiil Türeten Ekler		Fiilden Fiil Türeten Ekler	
{+A-}	10	{-AlA-}	3
{+(A)l-}	5	{-der-}	1
{+(A)r-}	8	{-DUr-}	34
{+DA-}	2	{-KUr}	6
{+eT-}	1	{-(I)l-}	35
{+irge-}	1	{-(I)msI}	1
{+kIr-}	6	{-(X)n-}	38
{+IA(n)-}	64	{-(X)r-}	19
{+n-}	1	{-ra-}	1
{+rA-}	2	{-(I)ş}	19
		{-(I,U)t-}	25
		{-y-}	1
Toplam:	100	Toplam:	183
Genel Toplam:		283	

İsimden fiil türeten ekler içerisinde en yaygın olarak kullanılan ek, {+IA(n)-} ekidir. Bu ek hem Türkçe hem de Arapça ve Farsça kökenli isim soylu sözcüklerden yeni fiiller türetmiştir. Fiilden fiil türeten ekler içerisinde {-DUr-}, {-(I)l-} ve {-(X)n-} ekleri yaygın olarak kullanılmakla birlikte bu ekler içerisinde en yaygını {-(X)n-} ekidir. {-(X)n-} eki, 38 farklı fiilden yeni fiiller türetmiştir.

Tespit edilen bu fiillerden 46'sının farklı ses veya imla varyantları bulunmaktadır. Bu fiiller şunlardır: *ağır-/ağrı-, bişir-/bişür-, bulun-/bulun-, buyrul-/buyurul-, çevir-/çevür-, de-/di-, doğun-/doğun-/toğun-, dökil-/dökül-, dönder-/döndür-, dut-/tut-, dur-/tur-, dürüş-/dürüş-, düşir-/düşür-, egir-/egür-, get-/git-, gönel-/gönül-/gönül-, görün-/görün-, gülümse-/gülümsi-, ı-/i-, ırkur-/ırğur-, it-/et-, kızdır-/kızdur-, kovala-/kovla-, kurtul-/kurtul-, oқи-/oқu-, oқan-/oқun-, olın-/olun-, otur-/otur-, şakan-/şakin-, şakla-/şakla-, sor-/şor-, söyken-/söykün-, tap-/tap-, togrilt-/toğrult-, toy-/doy-, turuş-/turuş-, turkur-/turgur-, unıt-/unut-, urın-/urun-, uyı-/uyu-, üzil-/üzül-, ver-/vir-, yetişdir-/yetişdür-, ye-/yi-, yet-/yit-, yüri-/yürü-*

Yine, Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn'de Türkiye Türkçesinde kullanılmayan “*dirgür-, dürüş-, éyit-, gönel-, ır-, ırğur-, ırıl-, kığırıl-, kığirt-, kındur-, küy-, küyündür-, şıy-, tebser-, turgur-, virübi-, yarağla-, yıyla-*” gibi fiiller kullanılmaktadır.

Bu çalışmada yapım eklerinin varlığı üzerinde durulduğundan farklı ses varyantı olan ve Türkiye Türkçesinde kullanılmayan fiiller hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. Bu kelimeler ayrı bir çalışma konusu oluşturmaktadır.

Sonuç olarak Kitâbu Âdâbu't-Tâlibîn, içinde barındırdığı zengin fiil varlığıyla döneminin Türkçesine ışık tutmaktadır. Bu gibi çalışmaların çoğalması dönemin Türkçesinin söz varlığının daha da aydınlatılmasına katkıda bulunacağı görüşündeyiz.

Kaynakça

- Akar, A., Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Banguoğlu, T., *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Buran, A. vd., *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-1 Güneybatı/Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Clauson, G., *An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Eraslan, K., *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- Ercilasun, A. B., *Kutadgu Bili Grameri Fiil*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Ergin, M., *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul: Bayrak Yayınları, 2009.
- Gabain, A., *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Gülensoy, T., *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Gülsevin, G., *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Günşen, A., "Göster-Görset-/Körset-Fiillerinin Yapısı Üzerine". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, 35-49.
- Hacıeminoğlu, N., *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Hacıeminoğlu, N., *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Karaağaç, G., *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
- Korkmaz, Z., *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Taş, İ., *Süheyl ü Nev-bahâr'da Eskicil Ögeler*. Konya: Palet Yayınları, 2009.
- Tekin, T., *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.